

NASIL DÜŞÜNÜYORUZ SORUSUNA BİR YANIT: WILLIAM JAMES VE BİLİNCİN VARLIK OLARAK REDDEDİLMESİ

Zeliha Burcu ACAR*

ÖZET

Bu makalede William James'in bilinci tözsel bir varlık olarak reddedişini inceleyeceğim. Bunu yaparken James'in psikoloji alanında yapmış olduğu çalışmalar ve radikal empirisizm adını verdiği felsefe alanında yaptığı çalışmaları dikkate alacağım. Makalenin ana hatları her iki alanda James'in bilince dair açıklamalarını çözümlenmek üzere gelişecek. Ayrıca bir pragmatist olarak da tanınan James'in pragmatik yöntemi nasıl kullandığı da önemlidir. Çünkü her ne kadar James pragmatist yöntemini ve radikal empirisizm adını verdiği felsefesini birbirinden ayrı tutsa da bunların arasındaki bağlantı vurgulanmalıdır. Bu bağlamda makalede bahsettiğim bağlantıları James'in bilinci reddedişi üzerinden açıklayacağım. Sonuç olarak bir 19. yy düşünürü olarak William James'in, o dönemin genel yaklaşımı olan Kantçı bir miras olarak rasyonelliğin yüceltilmesini reddetmesi konusunda ve "yaşam felsefesi" adı altında bir akım içerisinde önemli bir yeri olduğunu düşünmekteyim. Bu yaklaşım çerçevesinde James'in bilinci neden reddettiğini anlatmayı amaçlıyorum.

Anahtar Kelimeler: Bilinç, radikal empirisizm, pragmatizm, deneyim, bilgi.

(An Answer to the Question of How We Think: William James and the Rejection of Consciousness as an Entity)

ABSTRACT

In this article I will investigate why William James refuses consciousness as a substantial entity. While doing this, I will take consider James's studies in psychology and in philosophy in which he calls his thinking as radical empiricism. The outline of my article will develop in questioning his conception of consciousness. Furthermore James's, who is known as a pragmatist, usage of pragmatic method is important for my article. Although he differentiates his pragmatism and radical empiricism, the relation between them is important. In this article I will explain these relations in terms of his rejection of consciousness. Accordingly as a philosopher of the 19th century I think that William James is important in the reaction to Kantian heritage of the exaltation of rationality and in the realm of life philosophy. Throughout this attitude I will aim at explaining why James refuses consciousness.

Key Words: Consciousness, radical empiricism, pragmatism, experience, knowledge.

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi.

Giriş

19. yüzyıl düşüncesi temel olarak Kant ve Hegel felsefelerine bir itiraz şeklinde gelişmiştir. 19. yüzyıl düşünürleri için önemli olan, ne aşkınsal bir ego ne de mutlak tinsellik noktasıdır. Bu yüzyılda yaşanan önemli değişiklikler dikkatleri, felsefenin pratik yaşamdaki değişikliklere ne kadar yanıt verebildiği sorusuna çekmiştir. Yaşam felsefesi adı verilen bu yaklaşım içerisinde Kierkegaard, Nietzsche ve Marx gibi dönemin etkili düşünürleri sokulabilir. Bu makalede yaşam felsefesinden çok rasyonelliğin yüceltilmesi eleştirisi açısından William James'in klasik bilinç ya da tinsellik anlayışını reddedişini anlatacağım. Bu eleştiriyle birlikte James, bilinci tözsel bir varlık olarak kabul etmez.

19. yy felsefesi rasyonel kapasitenin insanın diğer faaliyetlerinden soyutlanıp yüceltilmesinin eleştirilmesi üzerine kurulur. Daha sonradan makalede açıklayacağım gibi James düşünce ve nesne arasındaki ayrımın düşünce tarafında ağırlık kazanmasını ve bu anlamda dengenin bozulmasını Kant'a atfeder.¹ Ona göre Kant'tan beri bir dengesizlik söz konusudur ve öznelliğin ya da bilincin rolü yüceltilmiştir. Ayrıca bu yüzyılda Hegel'in "rasyonel olan gerçektir" iddiası da önemli bir tartışma konusudur. Rasyonellik ve tinsellik 19. yüzyıl düşünürleri için felsefede rolleri abartılan ve bu yolla bizi, insanların gerçek dünyasından uzaklaştıran etkenlerdir. Velhasıl 19. yy bir çeşit rasyonelliğin, tinselliğin yüceltilmesine direniş yüzyılıdır.

Bilince dair açıklamalarına baktığımızda James düşüncesi açık bir şekilde bu eğilim içerisinde yer alır. Temelsiz yere yüceltilenlerin deneyimdeki kökenlerine döndürülmesi amacıyla James radikal empirizm düşüncesini ortaya koyar. Öte yandan, 19. yüzyıl rasyonellik vurgusuyla birlikte biraz da sorumluluk, vicdan, suçluluk hissi gibi öznelliğin yüceltilmesiyle birlikte gelişen hissiyatlara da karşıtlığı yansıtır.² Bir anlamda 19. yüzyıl insanın kendini haddinden fazla yüceltmesini ve her şeyden sorumlu hissetmesini, yani bir şekilde Aydınlanma'yla birlikte gelişen bir yaklaşımı eleştirme yüzyılıdır. William James felsefesi de bu eleştiriye son

¹ William James, *Essays in Radical Empiricism*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1996, s. 1.

² Aslında özellikle Nietzsche'nin karşı çıktığı ve Hıristiyan ahlakı ve Batı felsefesi ahlakıyla ilişkilendirdiği vicdan ve sorumluluk meselelerine Kant da bir şekilde itiraz etmiştir. Ancak Kant ahlakıyla ilişkilendirilen öznenin koşulsuz, yasa koyucu ve tamamen özgür olarak ahlak alanında sorumlu olması düşüncesi 19. yüzyılın örtük ya da gizli felsefi tartışmalarına yön vermiş ve bu düşünce felsefe alanından dışlanmaya çalışılmıştır.

noktayı koymuş ve işi bilinci, varlıklar listesinden tamamen silme noktasına vardırarak kadar ilerletmiştir.

Bu bağlamda öncelikle psikoloji alanındaki çalışmalarında James'in bilinci "düşünce akışı" ya da "bilinç akışı" çerçevesinde açıklaması sonra da radikal empirisizm adını verdiği felsefesindeki "saf deneyim akışı" ele alınmalıdır. Çünkü bu iki ifade James felsefesinin tutarlı bir çizgide ilerlediğini gösterir. Bütün gerçeklik ya da bütün dünya James için bu akışlardan ibarettir. Öte yandan böyle bir çizgide ilerleme James düşüncesinin varlık kavramına dair yeni bir yaklaşım geliştirmesine neden olmuştur. Ona göre eğer varlık konusunda bir ilk neden ya da temel bir kavram arıyorsak, bu kavram özne, nesne, tin ya da töz yerine "saf deneyim" olmalıdır.³ Böyle bir başlangıç noktası bizi daha önceden sürekli yapılan ve felsefenin temel problemlerinden biri olan tözsel varlık kavramından ve özne-nesne ayrımındaki tözsel farklılığı açıklama derdinden kurtaracaktır. Aslında bu yaklaşım aynı zamanda gerçeklik dediğimiz şeyi daha iyi kavramamızı sağlayacak ve böylece onunla aramıza kavramsal bir dolayım sokmamıza da gerek kalmayacaktır.

Düşünce Nasıl Akar?

James ünlü düşünce akışı kavramını *The Principles of Psychology*⁴ (*Psikolojinin İlkeleri*) kitabında geliştirmiştir. Bu yeni yaklaşım felsefe, psikoloji ve edebiyat gibi farklı alanları etkilemiştir. James, bilince dair önceki teorilerden farklı olarak, bilinci bu akışı kontrol eden farklı bir varlık olarak tanımlamaktansa akışın kendisi olarak kabul eder. Onun düşüncesinin getirdiği temel yenilik budur, çünkü böylelikle bilincin doğasına dair farklı bir iddia sunar. Ama bu kitaptan önce bu konuda ipuçları bulabileceğimiz bazı makaleleri de vardır. Mesela "What is an Emotion?"⁵ ("Bir Duygu Nedir?") makalesi James'in bilinç anlayışı için önemlidir. Bu makalenin başında James duygulara dair genel olarak kabul edilen yargılardan söz eder. Bunlardan biri bedensel rahatsızlıkların duyguların göstergesi olduğu iddiasıdır. James'e göre durum tam tersidir; duygular, bedensel rahatsızlıkların bir göstergesidir.⁶ Yani üzüldüğümüz için ağlamayız ama ağladığımız için üzülürüz. Aslında bu şekilde ifade edilse de James'in asıl karşı çıktığı bu ikisi

³ William James, *Essays in Radical Empiricism*, s. 7.

⁴ William James, *The Principles of Psychology*, Harvard University Press, Cambridge, 1983.

⁵ William James, "What is an Emotion?", *Mind*, 9, 1884, 188-205.

⁶ A.g.e., ss.189-190.

arasındaki nedensellik ilişkisi ya da öncelik sonralık meselesidir. James, bu iddiasını temellendirmek için klasik olarak kabul edilen bilincin ya da rasyonelliğin önceliği konusunu kesin bir şekilde reddeder.

Böylelikle James zihinsel süreçlerin bedensel değişimlere olan önceliğine karşı çıkmıştır. Genel olarak, bilme yetisi bizim davranışlarımızın, duygularımızın ve arzularımızın sebebi olarak kabul edilir. Kararlarımızın ve rasyonel yetimizin sonuçlarına göre düşünüp davrandığımızı inanırız. James temel olarak bu nedensellik ilişkisine itiraz eder ve rasyonelliğin davranışlara ve fiziksel durumlara yön verdiğini ve onlardan önce geldiğini kabul etmez.

Descartes'ın zamanından beri, zihnimizin bedenden önce geldiğini düşünürüz, çünkü Descartes'a göre düşünmek bizim varlığımızın en önemli etkinliğidir. Her şeyi bu etkinlikle bilebiliriz, bu yüzden zihnimizin varlığı hem bedenimizi hem de dış dünyayı kavramada ilk başta gelir. İşte bunlar James'in felsefe ve psikoloji alanından atmaya çalıştığı iddialardır. James zihinsel ve bedensel durumlar arasında bir eşzamanlılık kurmak ister, duyguların dışsal değişikliklerin bir yanıtı olduğunu söyler ve "duygunun olduğu herhangi bir farklı zihinsel maddenin olmadığını ve elimizde kalanın sadece soğuk ve nötr bir entelektüel algı"⁷ olduğunu iddia eder. Düşüncemizde akan entelektüel algı James'in bilinç açıklamasının en önemli parçasıdır. Bu akış tam olarak düşüncenin ve hatta bilinç dediğimiz şeyin kendisidir.

Düşünce akışı aynı zamanda dış dünyanın da akışıdır. Dış dünya ve düşüncemiz bu akışın içerisinde birbirine girmiştir. Bu yaklaşım James'in gerçeklik anlayışıyla ilgilidir. Yani iki ayrı gerçeklik tasarlamaz. "Bu etkinlik içerisinde herhangi bir saf tinsel unsurun bulunamayacağını"⁸ iddia eder. Aslında bu akış ne tamamen tinsel ne de maddi herhangi bir şey içermez. Düşünce akışı hem maddi hem manevi gerçekliği daha doğrusu gerçekliğin bu iki yüzünü yansıtır. Bu durumda James'in Platoncu gerçeklik anlayışına (yani gerçekliğin rasyonellik ya da tinsellik yönüne ağırlık veren yaklaşıma) ve Kartezyen düalist gerçeklik tasarımına karşıtlığı açıktır. Dışsal gerçeklik düşünce akışından ayrılamaz, çünkü bütün gerçeklik "bizim duygusal ve aktif tarafımızla ilişki demektir... bizim ilgimizi uyandıran ve onu güdüleyen her şey gerçektir."⁹ Dolayısıyla düşünce akışı bizim ilgi ve güdülenmelerimizle ilgilidir, çünkü bunlar ona yön verir. Bu akışa kabul edilenler ve reddedilenler akışın kendisince belirlenir. Bu bakımdan James, bu akış içerisinde gelenlerin

⁷ A.g.e., s. 193.

⁸ William James, *The Principles of Psychology*, 1. cilt, s. 300.

⁹ A.g.e., 1. cilt, s. 295.

ya da akmakta olanların kabul edildiği herhangi bir hazne ya da birim olduğu görüşünü kabul etmez.¹⁰ Öte yandan James'e göre bilinç ya da düşünce akışı kendi başına seçicidir. Bu akışın seçiciliği *İlkeler*'de "dahil etme" kavramıyla açıklanır.

Bilinç bir düşünce akışı olarak nasıl tanımlanır? James'e göre psikologların ilk kabul etmesi gereken nokta "düşüncenin akmasıdır". "Bir şey ya da birisi düşünüyor" demek yerine "düşünce akıyor" saptamasından başlamamız gerekir. Düşünce edimi ve bilincin varlığı birbirinden ayırlamaz. Bilinç düşüncenin ötesinde bir yerde konumlandırılmaz ve düşünce sadece bir akış olarak kabul edilebilir, bir şeyleri seçip kabul eden bir nokta olarak sabit değildir. James düşünceyi açıklamak için akış ya da nehir kelimelerini zincir ya da trene tercih ettiğini söyler ve bunu şöyle açıklar:

Öyleyse, bilinç kendisine parçalara ayrılmış bir şekilde görünmez. Zincir ya da tren kelimeleri ilk başta onun sunuluş biçimine uymaz. Birbirine eklenmiş bir şey yoktur, akar. Nehir ya da akış onu anlatmaya en uygun metaforlardır. Bundan böyle onun hakkında konuşurken, düşünce akışı, bilinç akışı ya da öznel hayatın akışı diye bahsedelim¹¹ (James, 1981, 1. cilt, s. 239).

Zincir ya da tren kelimelerini tercih etmez, çünkü bir zincir olarak bilinci tarif edersek bu zincirin halkalarını birleştiren bir şeyden bahsetmemiz gerekir. Bu durumda bu bağdaştırıcıya bilinç deyip onun düzenleyici bir rolü olduğunu ve akıştan bağımsız olduğunu kabul etmemiz gerekir. Ama James akış içerisinde böyle bir nokta ayırımında bulunmaz. Bilincin kendisini akış olarak kabul eder. Öte yandan burada başka bir soru ortaya çıkar. Bu akış herhangi bir yönlendiricisi olmadan yolunu nasıl bulur? Bu soruya akış içerisinde bazı dinlenme yerleri ve uçuş yerleri olduğunu söyleyerek yanıt verir.¹² Dinlenme yerleri ve sabit sonuçlar bu akışın en önemli parçalarıdır. Akışın belli bir yönü yoktur. Uçuşlar onun sonsuz olduğunu gösterir. Dahası bu uçuşların belli bir amacı vardır ve bir dinlenme yerine varmaya çalışırlar. Bu yüzden, dinlenme ve uçmalar düşüncenin amaçlılığını¹³ anlatır:

¹⁰ *A.g.e.*, 1. cilt, s. 295.

¹¹ *A.g.e.*, 1. cilt, s. 239.

¹² *A.g.e.*, 1. cilt, s. 243.

¹³ Ellen Kappy Suckiel'e göre James'in bilince dair açıklaması teleolojiktir, bakınız *William James'in Pragmatik Felsefesi*, çevirmen: Celal Türer, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2003.

Dinlenme yerlerini düşünce akışının “sabit parçaları”, uçma yerlerini ise geçici parçalar olarak adlandıralım. Bizim düşüncemizin asıl amacı her zaman ayrıldığı yerden bir diğer sabit parçaya ulaşmak gibi görünür. Ve geçici parçaların asıl işlevinin her zaman bizi bir diğer sabit parçaya götürmek olduğunu söyleyebiliriz.¹⁴

Bu alıntıdan akışın kendisinin özgür olduğu ve akışa her yeni dahil olanın o anki bağlam ve etrafında akan şeylerle anlam kazandığı açıktır. Dolayısıyla James’in düşünceye dair açıklaması atomcu bir açıklama değildir, çünkü her yeni girdinin belli bir amacı vardır. Amaç akışın kendisi tarafından belirlenir. Dolayısıyla ne amaçlar, ne bağlamlar ne de bunların etrafındaki akışlar sabittir, sonuçta kaotik bir düşünce akışı kabul edilir.

Kısacası, zihin, aldığı veri üzerinde bir heykeltıraşın taş bloğunun üzerinde çalışmasından daha fazla çalışır. Bir bakıma heykel burada sonsuza kadar durur. Ama onun yanında daha binlercesi vardır ve heykeltıraş bunu diğerlerinden çekip kurtardığı için şükretmek durumundadır. Herbirimizin dünyasında olduğu gibi, bizim ona dair görüşümüz her ne kadar çeşitli olursa olsun, hepsi de ilk duyum kaosuna yerleşir, ki bu kaos hepimizin düşüncesine sadece maddeyi verir. Eğer istersek biz, birleşmemiş şeyleri bilimin gerçek dünya olarak adlandırdığı bu kara ve eklenmemiş mekan devamlılığına ve hareket eden kaynayan atom bulutlarına uslamamızla geri getirebiliriz. Ama her zaman içinde yaşadığımız dünya, yavaş yavaş seçimlerin yığılan etkisiyle ve heykeltıraşlar gibi bunları diğerlerinden kurtararak, verili maddenin belirli parçaları basitçe reddedilerek atalarımızla birlikte yaşadığımız dünya olacaktır.¹⁵

Zihnimiz seçicidir ve düşünce akışı temel olarak bu seçicilikle ilgilidir. Zihnin seçiciliği bu akışın farklı bir parçası değildir. Bu nokta, James’in kendilik (*self*) açıklamasıyla ilgilidir. Kendilik bilincin tanımlanmasında önemli bir kavramdır ve bizim biz olmamızı ispatlayan şey olarak kabul edilir. James’in tanımına göre, kendilik “bizi kendimiz olarak adlandırmaya cezbeden” özelliştir.¹⁶ Bu bakımdan sosyal, tinsel vb. birçok başka

¹⁴ James, *The Principles of Psychology*, 1. cilt, s. 243..

¹⁵ *A.g.e.*, 1. cilt, ss. 288-89.

¹⁶ *A.g.e.*, 1. cilt, s. 291.

kendiliğimiz olabilir. İşte bu soru bugüne kadar gelen bilince apayrı bir tözsel nitelik yükleme sorusunun asıl nedenidir. Bir düşünce akışı ya da deneyim akışı içerisinde hangi noktada bütün deneyim ve düşüncenin bize ait olduğunun belirleneceği ve sürekli bunun bilincinde olmanın nasıl sağlanacağı iddiası felsefenin geleneksel hatalarından biridir. Felsefe tarihinde genel olarak sanki bunun için ayrı bir varlığa ihtiyaç varmış gibi kabul edilir.

James'in ortaya koyduğu düşünce akışının kaotik olması aslında bu akışın tam olarak bilincinde olamayacağımız ve onu kontrol edemeyeceğimiz anlamına gelir. James'e göre insan sürekli ne düşündüğünü kontrol edemez. Ayrıca geleneksel felsefe bu kontrol etme ve sürekli düşündüğünün bilincinde olma durumunu sanki gerçekliğe yön verme anlamında kullanmaktadır ki bizim bilişsellik özelliğimizle böyle bir şey yapabilmemiz mümkün değildir. Bu noktayı James radikal empirisizm konusunda daha çok netleştirmiştir. İlerleyen bölümde gerçeklik ve varlık anlayışından bahsedilecektir ancak burada şunu belirtmek gerekir ki James, şimdiye kadar gerçeklik konusunda sadece düşünce akışı içerisinde bizi güdüleyen ya da etkileyen her şeyin gerçek olduğunu söyler. Burada etkilenme ve güdülenme olarak tanımlanan gerçeklik aslında bir çeşit akışın farkına vardığımız ya da kendimize gelip çok etkilendiğimiz anlardır. Böyle bir gerçeklik tasarımı akışın nesnel ya da öznel tarafı birbirine girmiştir ki bu noktayı da radikal empirisizm bölümünde açacaktır. Son olarak James'in düşüncenin akışına dair kullandığı uçma, yerleşme ya da durma ve demlenme¹⁷ anları gibi metaforlar yer yer bu akışın içinde sanki gerçekliği daha iyi kavradığımız ya da bundan uzaklaştığımız yerleri temsil eder. Bir düşüncenin ya da yeni gelen herhangi bir şeyin yerleşmesi ise "dahil etme" kavramıyla açıklanır.

Dahil Etme

James akıp giden düşüncenin içerisinde bizim kendiliğimizi bilmemizi sağlayan bir şey olup olmadığını sorar.¹⁸ Ona göre akışın ötesinde ya da içerisinde bu akışı yönlendiren bir tözsellik yoktur ve şimdiye kadar bunu varsayanlar herhangi bir şekilde bunu temellendirememiştir. Akış ve akışın

¹⁷ *A.g.e.*, 1. cilt, s. 255.

¹⁸ *A.g.e.*, 1. cilt, s. 340. Bu aslında bir anlamda klasik empirisizmin sorusudur. James burada Locke ve Berkeley'in varsaydığı tözsel bir kendilik kavramına dayanan açıklamaların karşısında olduğunu belirtir. İlişkiselcilik adını verdiği Hume'un yaklaşımına da itiraz eder ve atomist bir kendilik fikrini savunmadığını belirtir. Ona göre akışın kendisini olduğu gibi kabul etmek bu sorunları çözmemizi ve böyle bir kendilik kavramına ihtiyacımız olmadığını anlamamızı sağlar.

sahibi birbirinden ayrılamaz. Bu akışa sahip olan sabit bir kendilik yoktur. Çünkü her zaman bu akış içerisinde bir düşüncenin yerleşmesini akışın kendisi yapar. Akış özgürce uçar ve kendi kendisinin sahibidir. Ama bu şekilde devam eden bir akışın neleri kabul edip edemeyeceğini kestiremeyiz. Akış içerisinde bir düşüncenin dâhil edinilmesi tahmin edilebilir bir süreç değildir:

Belirsiz olan tek nokta, dâhil edinmenin kendisidir. Bir şey kendi kendini dâhil edinemez. Aynı zamanda kendisini tanımamazlık da yapamaz. Dâhil edinme ve tanıma için bir fail (*agent*) gerekir. Ama biz bu yapıcıyı zaten isimlendirdik. Bu fail çeşitli “bileşenleri” bilinen düşüncenin kendisidir.¹⁹

Bu işleyişi sağlayan çeşitli bileşenleri bilinen düşüncenin kendisidir. Ona göre, bu her bir anı diğerinden farklı olan ve bir sonraki düşünce tarafından dahil edilen düşüncenin kendisidir.²⁰ Sonuç olarak bu akış içerisinde bir düşünce bir sonraki tarafından dahil edilir ama bu dahil etme nedensel bir ilişkinin veya durağan bir referans noktasının ürünü değildir. Dahil etme akışın kendisine aittir ve akıştan ayrılamaz. Bu dahil etmeler arasında bir boşluk yoktur. Bu yolla James Descartes’tan beri gelen bilincin ya da düşünmenin öncelliği fikrine itiraz eder. Bu itirazını da yeni bir bilinç açıklamasıyla temellendirmeye çalışır. Düşüncenin nesnelere farklılık içerse ve birleşmiş bir şekilde sunulsa da düşüncenin kendisinin parçaları içermediğini söyler.

James bu akışın ötesinde bir şey arayanları eleştirir. Bu akışın ötesinde daha üstün ve aslında var olmayan ruh diye bir varlığın peşinde olanlar ona göre hata yapmış olur. Bu şekilde bir arayış içerisinde olan teorileri üçe ayırır: tinselcilik, ilişkiselselcilik ve aşkınsalcılık.²¹ Hepsi de akışın ötesinde onu kontrol

¹⁹ *A.g.e.*, 1. cilt, s. 340.

²⁰ *A.g.e.*, 1. cilt, s. 401.

²¹ *A.g.e.*, 1. cilt, ss. 342-373. Tinselcilik Platon ve Aristoteles tarafından savunulan görüştür. Onlara göre, töz kendi başına var olabilen bir terimdir ve düşünce aktivitesi aktif bir töz yani ruh tarafından açıklanabilir. Bu düşünce aynı zamanda kısmi ya da bütünsel olarak Descartes, Leibniz, Wolf, Berkeley ve Hobbes tarafından da kabul edilir. Ancak James’e göre töz, düşünce akışı olmadan düşünme ve hissetmeye dair hiçbir şeyi açıklayamaz (*Principles*, 1. cilt, s. 348). James’e göre “ruh hiçbir şeyi garanti etmez, ya da hiçbir şeyi açıklamaz” (s. 350). İlişkiselselcilik temelini Locke atmış ve Hume bu görüşü geliştirmiştir. Bu teori düşüncenin ve deneyimin devamlılığını vurgular ve bilinci bir “deneyimler demeti” olarak tanımlar. Ama çağrışımçılar bu gayet açık olan benzerlik ya da devamlılığın ardında “daha gerçek bir bağlantı talep eder” (s. 353). Dolayısıyla onlar da bu düşünce ve deneyim akışı ötesinde asla temellendirilemeyecek olan tözsel bir bilinç arayışındadır. Aşkınsalcılığın en önemli temsilcisi ise Kant’tır. Kant düşüncesi “zihnin içinde düşüncedeki çokluğu birleştirecek bir aşkınsal ego

eden bir noktaya atıfta bulunur, böyle bir nokta varsayar ya da bu noktanın arayışı içerisinde. İşte bu da James'in felsefeden dışlamaya çalıştığı arayış ya da eğilimdir. Ona göre akışın açıklanması için böyle bir şeye ihtiyaç yoktur.

James için düşünce akışı, hem bilinç diye kabul edilen şeyi, hem dışsal gerçeklik değimiz kavramı hem de ikisi arasındaki ilişkiyi açıklayan temel kavramdır. Seçimlerimiz, istek ve arzularımız bu akışın etkinliğini yönlendirir. James daha sonra bilgi ve gerçekliğe dair bu öznel katılıma hümanizm adını verecektir. Hümanizm James'in kullandığı anlamda gerçeklik kavramında öznenin aktif tarafının vurgulanmasıdır. Düşünce aktiftir, çünkü kendi akışını oluşturur. Buna ek olarak özgürce akar ve dahil etme sürecinde belirli olan hiçbir şey yoktur.

Saf Deneyim Akışı ve Radikal Empirisizm

*Psikolojinin İlkeleri'*ndeki düşünce akışı *Radikal Empirisizm Makaleleri'*nde deneyim akışına dönüşür. Deneyim akışını açıklamak için *Makaleler'*deki "Bilinç var Olur mu?" makalesini incelemek şarttır. James bu makalesinde felsefeye yeni başlangıç noktası olarak "saf deneyim akışı" dediği kavramı sunar ve artık bilincin tamamen felsefeden dışlanması gerektiği iddiasını dile getirir.

James'e göre bütün gerçeklik deneyimden ibarettir ve deneyim farklı ilişkileri aracılığıyla farklı bağlamlara girer. Bu farklı ilişkiler açısından deneyimin bir tarafını düşünce bir tarafını da madde olarak kabul ederiz. Bu bakımdan deneyimin bağlamsal olarak farklılaşmış ilişkileri zihin ve beden ayrımını yapmamıza neden olur. Bu makalesinin başında James, düşünce ve madde denilen ayrımı şöyle açıklar: "Düşünceler ve nesnelere ortak kanının her zaman birbirine zıt bulunduğu ve her zaman pratik olarak birbirine karşıt düşündüğü iki tür şeyin adıdır."²² Ortak kanı ya da genel görüş, bu ayrımı kabul eder ancak bu makalenin amacı bu farkın bir temeli olmadığını göstermektir. James'e göre daha önce de belirtildiği gibi aşkınsal egosuyla Kant bu ikisi arasındaki dengeyi tamamen bozmuştur.²³ Aşkınsal ego Kant'tan sonra empirisistler için hiçbir şey ama rasyonalistler için her şey haline

tasarlar" (s. 363). Düşüncede bir çokluk vardır ve aşkınsal ego bu çokluğu düzenler. James bu sorunu daha sonraki bir makalesine de adını verecek olan "çokluğun birlik tarafından bilinmesi" diye açıklar. Ama James böyle bir ego için herhangi bir temel bulamayacağımızı iddia eder. Sonuç olarak hemen hepsi akışın ötesinde hiçbir temeli olmayan bir bilinç varsayar ve buradan hareket eder, bu da James'in asıl itiraz ettiği noktadır.

²² James, *Essays in Radical Empiricism*, s. 1.

²³ *A.g.e.*, s. 1.

gelmiştir.²⁴ Ama James'in iddiasına göre artık bilincin ya da rasyonel kapasitenin öncelliğine dair dönem tamamen kapanmış ve bilinç yok olma noktasına gelmiştir.²⁵ Aslında o olmayan bir şeyin adıdır ve felsefenin ilk kavramları arasında yer alamaz.²⁶ Dahası James'in gözlemlediğine göre artık bilinci, olmayan bir varlık olarak kabul etme noktasına gelmiş başka düşünürler de vardır.²⁷ Ancak asıl radikal tepkiyi kendisi göstermiş ve evrensel olarak bu kavramı varlık olarak reddedip tamamen felsefenin dışına atmak için bilincin ipini çekmiştir.²⁸

Fakat James sonrasında bilinci sadece bir varlık olarak reddettiğini ama onun bir işlevselliği olduğunu kabul ettiğini söyler. Deneyim içerisinde düşüncenin yerine getirdiği bir işlev vardır, bu da bilme edimidir.²⁹ Bu işlevi açıklayabilirsek, bilinci bir varlık olarak reddedebiliriz. Bu reddedişte James'in önemli bir belirlemesi rol oynar: Bilinç şeylerin var olmasını belirlemez, ama onların varlığından haberdar olmamızı sağlar. Bu nokta James'in gerçeklik anlayışının da devreye girmesinden ötürü önemlidir. James'in asıl vurgulamak istediği, bilincin herhangi bir şeyin var olma sebebi olamayacağı ama sadece varolanları bize bildirebileceği iddiasıdır. Bu iddiayı Descartes'la ilişkilendirirsek James düşünmenin herhangi bir şeyin varlığının sebebi olamayacağını belirtir. Dolayısıyla Descartes'in düşünmek ve bilincinde olmak yoluyla kendi varlığını ispatlaması çabasına itiraz eder. Aslında düşünmek ve bilmek varlık alanında hiçbir şeyi değiştiremez. Bizim bilmemiz bir şeyleri var edemez. Dolayısıyla bilmek ve olmak arasında bu şekilde bir nedensel ilişki kabul edilemez.

Descartes'a itiraz etmek için James ayrıca düşüncenin uzamsal olamayacağını hatırlatır. Dışsal nesnelere tözsel özelliği Descartes düşüncesinde uzamsal olmalarıdır ve de düşünme edimi zihnin ya da öznenin tözsel özelliğidir. Bu iddia Descartes sonrasında örtük de olsa varsayılabılır ve şeyler ve düşünceler arasındaki tözsel fark olarak kabul edilir. Ama James'e göre bunların ayrı olmalarının sebebi birinin uzamsal diğerinin uzamsal olmaması değil, içinde buldukları farklı uzamsal ilişkiler nedeniyledir.³⁰ Descartes'ın ayrımı ona göre saçmadır, çünkü öznel ve nesnel uzam

²⁴ *A.g.e.*, s. 1.

²⁵ *A.g.e.*, s. 2.

²⁶ *A.g.e.*, s. 2.

²⁷ *A.g.e.*, s. 2.

²⁸ *A.g.e.*, s. 3.

²⁹ *A.g.e.*, s. 3-4.

³⁰ *A.g.e.*, s. 31.

bağlamsal ilişkilerin iki farklı yönüdür. Hem düşüncelerin hem de şeylerin uzamı vardır. Ama bunlar deneyimde farklı uzamsal ilişkilere sahiptirler.

Düşüncelerimizin uzamsal olmadığını ispatlayamayız. James bu konuda düşündüğümüz herhangi bir şeyin uzam olmadan düşünülmemeyeceğini iddia eder. Mesela herhangi bir nesnenin, karenin ya da ölçülebilir bir şeyin düşüncesi nasıl uzamdan bağımsız olabilir diye sorar.³¹ Hangi koşulda düşüncemizi uzamdan bağımsız kılabiliriz? Deneyimde düşüncenin uzamdan bağımsız olmasını nasıl temellendirebiliriz? Uzamdan bağımsız hiçbir şey düşünemeyiz. Düşüncemizin nesnelere de uzamı vardır. Dolayısıyla Descartes'a itiraz yolunda ortaya çıkan ilk sonuç, bilmenin varlığın sebebi olamayacağı ya da Kant'ın deyişiyle insan bilgisinin şeylere yüklenemeyeceği iddiasıdır. İkinci iddia ise, düşüncedeki nesnelere de bir uzama sahip olmasıdır.

James'in nesne ve öznenin tözsel olarak ayrı olmasını kabul etmemesi saf deneyim akışı kavramı içerisinde açıklanır. James'e göre deneyimin "böyle bir içsel ayrımı yoktur", ve onun içerisinde "bilinç ve onun içeriği şeklindeki bir ayrım çıkarım değil, ekleme yoluyla olur."³² Bilincin içeriğini bilinçten çıkaramayız. Deneyim içerisindeki bilme ilişkileri, deneyim akışına sürekli yeniden eklenen deneyimler yoluyla açıklanır. Sonuç olarak deneyimlerimizi sanki iki ayrı parçası varmış gibi düşünmek sadece bu akışa eklenen yeni bir deneyimdir. Ancak bu ekleme deneyimin bir niteliği olamaz. Aynı zamanda, deneyimin içeriğini bilince indirgeyemeyiz, çünkü deneyim içerisinde bilinç ve içeriğini ayırmak mümkün değildir. Bunları ayırmak için tözsel bir fark varsaymamız gerekir. Ama James düşüncesi böyle bir farkın temellendirilemeyeceğini söyler ve deneyim dışında bir tözsellik ya da ilk madde kabul etmediği gibi deneyim içinde de tözsel bir fark kabul etmez.³³

³¹ *A.g.e.*, s. 30.

³² *A.g.e.*, s. 9.

³³ Descartes'tan gelen bu geleneğe önce Spinoza itiraz etmiş, zamanla Kant bu konuda kesin belirlemeyi yapmıştır. Spinoza'ya göre Descartes gerçek bir tözsel farkı ispatlayamaz. Deleuze *Expressionism in Philosophy*'de (*Expressionism in Philosophy: Spinoza*, çeviren Martin Joughin, Zone Books, USA, 1990) Spinoza'yı överek sayısal bir fark ve gerçek bir fark arasında bir ayrım yapar. Deleuze, Descartes'ın bahsettiği anlamda düşünce ve nesnesi arasındaki farkın sayısal bir fark olduğunu çünkü bunun herhangi bir şeyi daha kesin ve daha fazla bilmemizle ilgili olduğunu vurgular. Ona göre Descartes düşünce ve nesne arasında niteliksel bir fark öne sürmez. Zihnimizden ya da kendi varlığımızdan daha çok emin oluruz, onu daha iyi biliriz, o zaman o nesnelere daha kesin olarak vardır demek niteliksel bir farka işaret etmez. Dolayısıyla bu sayısal ve niceliksel bir farktır, niteliksel bir fark değildir. Bu konuda ayrıca bakınız *The Logic of Sense* (*The Logic of Sense*, çeviren Mark Lester, Columbia University Press, USA, 1990) ve *Difference and Repetition* (*Difference and Repetition*, çeviren Paul Patton, The Athlone Press, USA, 2004).

Bu durumda deneyim içerisinde düşünceler ve nesnelere arasında bir fark kalmaz.

Ortada sadece deneyim vardır ve biz onun bir tarafına nesne diğer tarafına da özne deriz. Bilenin ve bilinenin konumları, deneyimdeki farklı bağlamsal ilişkilere göre değişir. Aynı ayrılmaz deneyim parçasını bir bağlamda çağrıştırdığı ilişkilere göre öznel taraf; farklı bir bağlamda çağrıştırdığı ilişkilere göre ise nesnel taraf olarak adlandırırız.³⁴ Aynı şey aynı zamanda farklı bağlamlarda değerlendirilebilir. Böyle bir ayrım dışında özne ve nesneye dair söyleyeceğiniz her ayrım “deneyimin dışına düşer.”³⁵ Deneyimin içerisinde bunlar özdeştir, gerçekliği bu şekilde kavramak James’e göre çok daha basit ve ekonomiktir. Bu şekilde ele alındığında, James bir nesnenin dışardaki varlığı ve zihindeki tasarımı arasındaki ilişki gibi geçmişten gelen birçok problemin çok daha basit çözülebileceği iddiasındadır. Bu yaklaşım aynı zamanda James’in pragmatizmi ile ilgilidir. Çünkü James pragmatizmini felsefenin bugüne kadar tartıştığı problemlerin deneyimde yarattıkları farka göre değerlendirilmesi yöntemi olarak sunar. Ona göre herhangi bir fark yaratmayan şey var olamaz.³⁶ James her ne kadar pragmatik yönteminin ve radikal empirisizminin birbiriyle alakalı olmadığını savunsa da bunların zaman zaman birbirini desteklediği açıktır.

Deneyim ilişkileri ve nesnel ve öznel tarafı açıklamak için James “bir oda deneyimi” örneğini kullanır:

Deneyim çeşitli aşamaların bir üyesidir ve bu aşamalar deneyimden uzakta tamamen farklı çizgiler boyunca takip edilebilir. Kendisiyle özdeş bir şey deneyimin geri kalanına göre birçok ilişkiye sahiptir. Bu şeyi birbirinden tamamen ayrı ilişki sistemleri içerisinde alabilirsiniz. Ve bu şey tamamen zıt bağlamlara aitmiş gibi davranabilirsiniz. Bu bağlamların bir tanesinde o sizin “bilinç alanınızdır,” başka birinde “içinde oturduğunuz odadır.” Kendi bütünlüğü içerisinde o bütün bağlamlara girebilir. Bu parçalardan ya da yüzlerden bir tanesini bilince iliştiirmek diğerini de dışsal gerçekliğe iliştiirmek için söylenebilecek herhangi bir bahane yoktur.³⁷

³⁴ *A.g.e.*, s. 9-10.

³⁵ *A.g.e.*, s. 10.

³⁶ James, *Pragmatizm*, s. 63.

³⁷ James, *Essays in Radical Empiricism* s. 13.

Bu açıklamalardan sonra James, “bir oda deneyimini” iki farklı bağlamda açıklar. Okuyucu ya da öznenin kişisel biyografisi bu deneyimin bir bağlamıdır. İkinci bağlam ise odanın da bir parçası olduğu evin tarihidir. Oda deneyimi bizim duyularımızın, duygularımızın ve sınıflandırmalarımızın en son terimidir. Aynı zamanda bu aynı şey birçok fiziksel işlemde geçmiştir. Bu deneyim iki farklı bağlamda zihinsel ve fiziksel farklı işlemlere sahiptir. Bu işlemlerin uzlaştırılması güçtür. Mesela bir oda olarak elli yıllık bir geçmiş olabilir ama bizim bilinç alanımız olarak şimdiye kadar hiç var olmamıştır.³⁸ Bir oda olarak onu ancak bir deprem yıkabilecekken bilinç alanımız olarak varlığının sona ermesi için gözlerimizi kapatmamız yeterli olacaktır. Dolayısıyla onun zihinsel varlığı bir oda olarak kendi tarihindeki varlığı ile uyuşmaz ve onu sadece bir bağlamla ilişkili olarak alamayız. James’e göre onun hakkında düşündüğümüz ve ele aldığımız şeyler o an onun hangi yönüyle ilgilendiğimizle ilgilidir. Bu bağlam ve ilişkilerden bağımsız olarak ona dair ayrı bir varlıktan bahsedemeyiz.

James bu iddiasını derinleştirmek için deneyimle hiç ilgisi yokmuş gibi görünen duygularımız, hatıralarımız ve kavramsal çokluklarla ilgili bir açıklama yapar. Bunlara “algısal olmayan deneyimler” adını verir ve bunların nesnellliğini sorgular. Ona göre bazen bir algısal olmayan deneyimi diğer algılardan ayırırız ve sanki onun hiç deneyimle ilgisi yokmuş ve bu sadece bilişsel ya da zihinsel bir şeymiş gibi davranırız.³⁹ Bu şekilde doğrudan duyulmayan ya da görülmeyen saf bir düşünsel dünya varmış yanılması düşeriz.⁴⁰ Oysa ki James’e göre düşünce akışı gibi saf deneyim akışının gidişatı kontrol edilemez. Bazen aklımıza birdenbire gelmiş gibi bir şey hissettiğimizde bu durumla karşılaşırız. Ya da bizi deneyim dünyasından koparan derin bir hissiyatın kökeni de sanki tözsel bir kendilikten geliyormuş gibi algılarız. Ancak bunların hepsi işte bu kontrol edilemeyen akışın kendi kendine akması sonucuyladır. Düşünce ya da deneyimlerin birbirini nasıl takip edeceğini biz kontrol edemeyiz, aynı zamanda bunların nasıl devam ettiğini fark edemeyebiliriz. Bu durum, yukarıda bahsedilen deneyimle hiç ilgisi yokmuş gibi görünen şeyleri açıklar.

Ayrıca deneyimin dolaylılığı ve “sıcaklık hissi” gibi kavramlar James’in felsefi görüşü için önemlidir. Ona göre kavramlar bilgide işlevsel bir role sahiptir ve bilgimizdeki kısa yollar ya da anlık resimler olarak kabul edilebilir. Deneyimin dolaylılığı kesildiğinde ya da deneyimlenen şey artık ulaşılamaz olduğunda kavramlar işe koyulur. Bu durumda sıcaklık hissi

³⁸ *A.g.e.*, s. 14.

³⁹ *A.g.e.*, s. 17.

⁴⁰ *A.g.e.*, s. 16.

ya da dolaylılık kaybolabilir ama felsefede ve bilme ediminde sürekli böyle bir arayış söz konusudur. Kavramları da deneyimden bağımsız kendi başlarına düşünmek mümkün değildir. Kavramlar da deneyime eklenir. Yani James için, kavramsallaştırma ya da entelektüelleştirmeye itiraz eder diyemeyiz. O sadece bunların deneyimdeki kökenlerine vurgu yapar. Bunların deneyim ötesi mutlak varlıklar olduğunu reddeder. Deneyimin kökeniyle bir kesinti yapsalar da deneyimden bağımsız değildirler ve deneyime eklenirler. Kavramlara deneyimden bağımsız daha yüksek bir varlık atfetme iddiasını James *Some Problems of Philosophy*'de (*Felsefenin Bazı Problemleri*) "zararlı entelektüalizm" olarak adlandırır ve bu yaklaşımı eleştirir.⁴¹ Zaten James felsefesi başlı başına zararlı entelektüalizme itiraz olarak kabul edilebilir.

Bununla beraber şeyleri sadece algısal kökleri ile ele almak da imkânsızdır, çünkü algılar dünyası ile de ilk önce "bir deneyim çokluğu" şeklinde karşılaşırız.⁴² Dolayısıyla deneyimlenen şeyi ve deneyim edimini ayırmak aynı şeye iki ayrı anlam vermek anlamına gelir. James'e göre bu algı ve deneyimden tamamen soyutlama yaklaşımı aynı deneyimi iki kere saymak anlamına gelir. Aynı deneyim iki kere sayıldığında ise bilinç ve içeriği iki ayrı şeymiş gibi kabul edilmiş olur.⁴³

James dışsal gerçeklik ve zihinsel içerikleri psikoloji alanında düşünce akışında kaynaştırmaya çalışırken, bu akış radikal empirisizm felsefesinde saf deneyim akışına çevrilir. James'e göre herhangi bir şeyi deneyim ilişkileri içerisinde düşünmek bize onun varlığı hakkında daha kapsamlı bir açıklama verir. James'e göre, aynı maddi şey hakkında uzun, büyük, kısa, az, çok gibi değişik özellikleriyle bahsetmek mümkünse herhangi bir şey hakkında deneyimdeki farklı yüzleriyle bahsetmek de mümkündür.⁴⁴ Ve James öznel ve nesnel tarafla ele aldığımız deneyim parçasının özdeşliğini şu şekilde anlatır:

"Öznel" derken deneyimin sunuluşunu, "nesnel" derken ise sunulan şeyi kastediyoruz. Sunan ve sunulan şey sayısal olarak aynıdır. Deneyim içerisinde de kendiliğinden sunumda ve sunulan şey arasında bir ayrım olmadığını da hatırlamalıyız. O saf durumunda ya da yalıtıldığında, kendi içinde bilinç ve bilincinde olunan şey ayrımını taşımaz. Onun

⁴¹ William James, *Some Problems of Philosophy*, s. 231.

⁴² James, *Essays in Radical Empiricism*, s. 16.

⁴³ *A.g.e.*, ss. 17-18.

⁴⁴ *A.g.e.*, ss. 21-22.

nesnelliği ya da özneliği sadece işlevsel özellikleridir. Sadece bu deneyim iki kere ele alındığında, sırasıyla iki farklı bağlamda ele alındığında, bütün geçmiş karmaşanın taze bir içerik oluşturduğu geçmişi kapsayan yeni bir deneyimle ele alındığında fark edilir.⁴⁵

James'e göre deneyimin iki farklı bağlamını gösterdiğimizde mesele çözülmüş olur:

Bilinç bir çeşit dışsal ilişkilere işaret eder. Bir çeşit özel madde ya da var olma biçimini göstermez. Deneyimlerimizin farklılığı (ki deneyimlerimizin hem bunlarla vardır hem de bunlarla bilinir) "bilinçli" içerikleriyle açıklanmaya çağrılır, ilişkileriyle daha iyi açıklanır – bu ilişkilerin hepsi kendi aralarında bir diğerine göre deneyimlerdir.⁴⁶

James'in en orijinal iddiası farklı bir madde olarak ya da varlık olarak bilinci reddetmesidir. Bilinç sadece bilme işleviyle vardır. Dahası bu işlev bilinen şeyden ayrılamaz. Bilmek, var olmak, bilinç alanı ya da dışsal bir nesne alanı olarak var olmak arasında tözsel olarak bir fark yoktur. Deneyim ilişkilerine göre farklılık vardır. Onları daha kesin bilinmelerine göre derecelendiremeyiz. Ya da bilmek veya bilişsel olarak var olmak deneyimin diğer yüzünden daha üstün kabul edilemez. Çünkü bilmenin kendisi de deneyim ilişkileri içerisinde açıklanır. James'in bilinç yerine dışsal nesneyi niye reddetmediği sorulabilir. Bu daha çok geleneksel olarak kabul edilmiş bir üstünlüğü yıkmak için yapılmış bir hamledir.

Sonuç Yerine

Bilinç ve deneyim akışı kavramları nasıl düşündüğümüz ve nasıl bildiğimiz sorularına şöyle bir yanıt verir: Düşünmek ve bilmek edimi James'e göre her aşamasının farkında olabileceğimiz tamamen bilinçli yapılan süreçler değildir. Aklımıza ne geldiği, neyi nasıl bildiğimiz bahsedilen akışın kendisinin yaptığı şeylerdir. Deneyimlerimiz, geçmişten getirdiklerimiz bu süreçte önemli bir etkiye sahiptir. Yepyeni bir fikir ya da problemle karşılaştığımızda kolay kolay geçmişten gelen fikirlerimizi değiştirmeyiz. Onların ilişkileriyle bu yeni gelen bilgiyi bir yere yerleştirmeye ya da eski bildiklerimizle uzlaştırmaya çalışırız. Ancak bu uzlaşma sağlandığında "anladım" ya da "bildim" deriz. James bu durumu aynı zamanda düşüncenin

⁴⁵ *A.g.e.*, s. 23.

⁴⁶ *A.g.e.*, s. 25.

geçmişe dönüklüğü (*resrospective*) olarak adlandırır. Ona göre biz geçmişe dönük düşünür ve öyle yaşarız. *Pragmatizm* kitabında James bu süreci şu şekilde anlatır:

Böylelikle, zihinlerimiz lekeler halinde gelişir ve bunlar yağ lekeleri gibi yayılır. Ancak onların mümkün olduğu kadar az yayılmalarına müsaade ederiz: eski bilgilerimizi, önyargılarımızı ve inançlarımızı mümkün mertebe değişimden uzak tutmaya gayret ederiz. Yenilediklerimizden daha fazlasını yamalar ve onarırız. Yenilik, eski kütle üzerinde gözle görülür şekilde iz bırakır; eski kütleyle lekeler ama aynı zamanda da kendisini emen kütlenin renginden etkilenir. Bu esnada geçmişimiz sürecin bilincindedir ve işbirliği sergiler. Bilginin ileriye doğru attığı her adım neticesinde ortaya çıkan yeni denge durumunda, yeni bir olgunun *ham* olarak eklenmesi görece nadirdir. Daha sıklıkla, pişirilmiş halde veya deyim yerindeyse, eskinin sosunda kısık ateşte pişirildikten sonra dâhil edilir⁴⁷

Makalenin başında söylediğim gibi 19. yüzyıl “aşırı” ya da “tam” bilinçli Kartezyen ve Kantçı özne anlayışını kabul etmez. Nietzsche doğadan ve kendinden soyut olarak tasarılan varlıktan kopmuş 19. yüzyıl insanını bir çeşit nihilist olarak kabul eder. Onun bedenine geri dönmesi gerektiğini ve yaşantısını onaylamayan Batı düşüncesinden kurtulması gerektiğini vurgulayarak “yaşam felsefesini” savunur. Marx toplumsal bilinç kavramıyla, bilincin deneyimlerimizdeki ve yaşantımızdaki kökenine dayanarak açıklanması gerektiğini iddia eder. James ise bilincin tamamen ortadan kaldırılması gerektiğine inanır. Bu yaklaşım kafası karışık, yepyeni bir dünyada kendini ve yaşamını anlamlandırmaya çalışan 19. yüzyıl insanını anlamak için farklı bir yol önerir. Dahası böyle bir yaklaşım genel olarak insanı ve düşünüş biçimini, yaptıklarını anlamak için daha kapsamlı bir yol olarak kabul edilebilir.

⁴⁷ James, *Pragmatizm*, s. 131.

KAYNAKÇA

- Deleuze, G. (2004). *Difference and Repetition*, çeviren Paul Patton, New York: The Athlone Press.
- Deleuze, G. (1990). *Expressionism in Philosophy: Spinoza*, çeviren Martin Joughin, USA: Zone Books.
- Deleuze, G. (1990). *The Logic of Sense*, çeviren Mark Lester, USA: Columbia University Press.
- Descartes, R. (1993). *Meditations on First Philosophy*, çeviren Donald A. Cress, USA: Hackett Publishing Company.
- James, W. (1884). "What is an Emotion?," *Mind*, 9. cilt, no: 34, ss. 188-205.
- James, W. (1911). *Some Problems of Philosophy*, New York: Longman, Green and Co.
- James, W. (1981). *Principles of Psychology*, Cambridge MA: Harvard University Press).
- James, W. (1996). *Essays in Radical Empiricism*, Lincoln: University of Nebraska Press.
- James, W. (2015). *Pragmatizm*, çeviren Tahir Karakaş, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kant, I. (2003). *Critique of Pure Reason*, çeviren Norman Kemp Smith, New York: Palgrave Mcmillan.
- Suckiel, E. K. (2003). *William James'in Pragmatik Felsefesi*, çeviren Celal Türer, İstanbul: Paradigma Yayınları.

Nasıl Düşünüyoruz Sorusuna Bir Yanıt: William James ve Bilincin Varlık Olarak Reddedilmesi